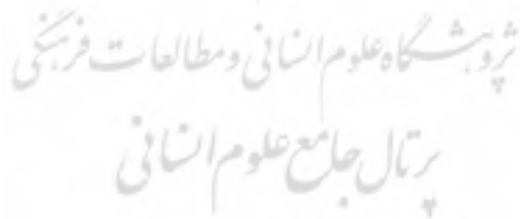

چکیده

مقاله حاضر درصدد بررسی و تحلیل این سؤال اصلی است که ماهیت، علل وقوع و پیامدهای جنبش مشروطیت ایران چه بوده است؟ در همین راستا، از تئوری التهاب اجتماعی نیل اسملسر بهره گرفتیم و به‌علاوه، روند جنبش مشروطیت را براساس این تئوری مورد بررسی قرار دادیم. تجزیه و تحلیل داده‌هایی که با روش جامعه‌شناسی تاریخی و با استفاده از فن اسنادی گردآوری شده، مؤید آن است که جنبش مشروطیت ایران در یک بستر دیالکتیک، برخاسته از شرایط اجتماعی، سیاسی و اقتصادی زمان خود و در ادامه تأثیر مدرنیته و اندیشه بیداری در کشورهای مشرق زمین، با رویکردی غالباً ضد استبدادی و نیل به ترقی و پیشرفت به‌وجود آمد. این جنبش در واقع نوعی رفتار جمعی بود که از التهاب ساختی اجتماعی نشأت گرفت و نیروهای اجتماعی دخیل در آن را در جهت تغییر نظم (هنجار) موجود سوق داد. بنابراین براساس طبقه‌بندی اسملسر، جنبش مشروطیت ایران احتمالاً در حوزه جنبش معطوف به هنجار قرار می‌گیرد. هرچند این جنبش توانست در جنبه آرمانی خود به محدود کردن قدرت مطلقه، تدوین قانون اساسی و برقراری مجلس بینجامد، لیکن در مقام عمل نتوانست تغییرات عمیقی در جامعه بیافریند؛ به‌گونه‌ای که در اوج سرشت تراژیک خود، به ظهور استبداد رضاشاهی ختم گردید. واژگان کلیدی: مشروطیت، جنبش اجتماعی، رفتار جمعی، التهاب اجتماعی

۱- استادیار دانشگاه پیام نور تبریز - ایران.

۲- کارشناس ارشد جامعه‌شناسی از دانشگاه آزاد اسلامی واحد تبریز و دانشجوی مقطع دکتری جامعه‌شناسی سیاسی دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات J.sheikhi@srbiau.ac.ir

مقدمه

نگاه اجمالی به حوادثی که در گوشه و کنار جهان، پی‌درپی شاهد و ناظر آن هستیم، مؤید این واقعیت است که هنوز شبه بی‌ثباتی سیاسی و اجتماعی از کشورهای مختلف رخت برنسته و موضوع دگرگونی و جنبش‌های اجتماعی به‌عنوان محمل مشهور آن، همچنان گریبان‌گیر این کشورهاست. جنبش‌های اجتماعی^۱ به‌عنوان شکلی از عمل اجتماعی محسوب می‌شوند که در ارتباط با دست‌یابی به استحاله اساسی در برخی از جنبه‌های نظم موجود در یک جامعه قرار می‌گیرند. از نظر وبر جنبش‌های اجتماعی واجد ویژگی دینامیکی (پویا) هستند (گیدنز، ۱۹۹۹: ۸۷). به‌عبارتی، جنبش اجتماعی به‌شکلی از عمل جمعی اطلاق می‌شود که هدفش دگرگونی اجتماعی یا تغییر بخشی از سیمای آن است. جنبش اجتماعی معمولاً زمانی شکل می‌گیرد که شیوه توزیع قدرت، قوانین جامعه و یا تصمیمات اتخاذ شده از سوی سیاست‌گران و کسانی که در قدرت‌اند، نتواند مسائل عمده جاری را حل و نیازهای اکثریت اعضای جامعه را برآورده سازد (عضدانلو، ۱۳۸۶: ۲۳۸-۲۳۹). لذا جنبش‌های اجتماعی در صورت موفقیت‌آمیز بودن، به نهادی شدن بسیاری از برنامه‌ها می‌انجامند که حراست یکسان و حقوق یکسانی را برای بسیاری از گروه‌ها تأمین می‌کنند (کوئن، ۱۳۸۵: ۴۱۲).

مشروطیت یا مشروطه‌خواهی^۲ اشاره است به نظامی از محدودیت‌ها و قیودی که به‌نحوی مؤثر و منظم، تصمیم‌گیرندگان مجاز در یک جامعه سیاسی را تحت کنترل درمی‌آورد (گولد و کولب، ۱۳۷۶: ۷۸۲). جنبش مشروطیت ایران به‌عنوان یکی از جنبش‌های اجتماعی مهم اواخر قرن نوزده و اوایل قرن بیستم میلادی در منطقه و جهان، نقطه عطفی در تحولات سیاسی - اجتماعی ایران و منطقه به‌شمار می‌رود. این جنبش در حقیقت تلاشی جمعی برای یافتن راهی به آینده درخشان بود. زیرا در زمانی که اروپا با آغاز قرن بیستم میلادی، با اقتدار و به‌سرعت پله‌های ترقی و توسعه را طی می‌کرد، مشروطه‌طلبان ایران به‌دنبال پیدا کردن راهی برای جبران عقب‌ماندگی و گره‌گشائی از معضل انحطاط جامعه ایران بودند (احمدی، ۱۳۸۷: ۴۱). مشروطه، نقطه‌ی آغاز روند گذار جامعه ایرانی از یک جامعه تاریخی به ملت بود، نقطه آغاز روند گسست این جامعه از مفهوم رعیت و فرهنگ سیاسی شبانی به مفهوم شهروند یا ملت و فرهنگ سیاسی قانون‌مدار بود (علمی، ۱۳۸۸: ۴۸).

تاکنون پژوهشگران متعددی به تحلیل و تبیین مشروطیت ایران پرداخته و به نتایج خوبی هم رسیده‌اند؛ لیکن در درجه اول؛ از آن‌چه تاکنون انجام گرفته نمی‌توان گفت مسأله از تمامی زوایا مورد بررسی واقع شده است؛ در ثانی؛ ماهیت و پیامدهای جنبش مشروطیت که خود هم‌پای علل وقوع آن، از اهمیت زیادی برخوردار است، چندان مورد توجه و عنایت این تحقیقات قرار نگرفته و نهایتاً باید گفت اغلب این تحقیقات به‌نوعی از ضعف مبانی نظری رنج می‌برند. این پژوهش به‌عنوان اهداف اصلی خود

^۱ - Social movement

^۲ - Constitutionalism

تلاش دارد تا ماهیت، علل وقوع، پیامدها و روند جنبش مشروطیت ایران را براساس تئوری رایج جامعه‌شناختی مورد بررسی و مذاقه علمی قرار دهد.

مبانی و چارچوب نظری

از دیدگاه نیل اسملسر جنبش‌های اجتماعی در باب ماهیت می‌توانند به دو صورت نمود پیدا کنند. اول؛ جنبش‌های اجتماعی معطوف به هنجار که کوشش‌های جمعی برای دگرگون ساختن قواعد و هنجارهای مستقر هستند ولی در معیارها و ارزش‌های بنیادی جامعه تغییری ایجاد نمی‌کنند مثل جنبش‌های اصلاحی؛ دوم جنبش‌های اجتماعی معطوف به ارزش که از حد تغییر قوانین و ضوابط می‌گذرند و خواهان تغییرات درازمدت و بنیادی در نگرش‌ها و ارزش‌ها هستند (بشیریه، ۱۳۸۷: ۵۴-۵۵).

یکی از رویکردهای مورد تأکید جامعه‌شناسان در مطالعه اشکال مختلف رفتار جمعی، خاصه جنبش‌های اجتماعی، که عنوان ارزش افزوده^۱، تئوری کشش یا التهاب اجتماعی^۲ به آن اطلاق شده، مرهون تلاش‌های جامعه‌شناختی نیل اسملسر (۱۹۶۲م) برای تجزیه و تحلیل رفتار جمعی است (شیفر و لام، ۲۰۰۵: ۶۰۴-۶۰۷). این رویکرد بار جامعه‌شناختی بیشتری دارد و ما را به فهم عمیق‌تری از جنبش‌های اجتماعی رهنمون می‌شود (گیدنز، ۱۳۸۵: ۶۸۱). تئوری کشش، علت اصلی پیدایش جنبش‌های اجتماعی به‌عنوان یکی از مهم‌ترین اشکال رفتار جمعی را، برهم خوردن تعادل نظام‌های اجتماعی می‌داند (معمار، ۱۳۸۶: ۱۹۳). در این نظریه تعیین‌کننده‌های^۳ مهم رفتار جمعی به‌طور عام و جنبش‌های اجتماعی به‌طور خاص عبارتند از:

اول؛ زمینه (شرایط مساعد) ساختاری^۴ یا همان شرایط کلی اجتماعی که مشوق یا مانع تشکیل انواع مختلف جنبش‌های اجتماعی است (گیدنز، ۱۳۸۵: ۶۸۱). به‌عبارتی، شرایط مساعد ساختاری در حد نهایت خود این توانائی را دارد که نوع خاصی از رفتار جمعی را تجویز نماید (اسملسر، ۱۹۶۵: ۱۵). دوم؛ فشار ساختاری^۵ که به تنش‌ها - یا در اصطلاح مارکس تضادهایی - اطلاق می‌شود که باعث ایجاد منافع متعارض در درون جامعه می‌گردد (گیدنز، ۱۳۸۵: ۶۸۲). اسملسر با یادآوری تهدید محرومیت اقتصادی، خطر، تورم و بی‌عدالتی به‌عنوان نمونه‌هایی از فشار ساختاری، مراکز ثقل فشار را در چهارچوب ارزش‌ها، هنجارها، بسیج و امکانات، تجزیه و تحلیل می‌کند (اسملسر، ۱۹۶۵: ۱۵). سوم؛ رشد و گسترش عقاید تعمیم‌یافته^۶. مردم بایستی در سطح وسیعی درباره شرایط اجتماعی، شناخت مسائل، موضع‌گیری در برابر آن‌ها و راه‌حل آن‌ها عقاید مشترکی داشته باشند (محمدی، ۱۳۸۶: ۱۳۹). عقایدی که معرف و بازگوکننده ویژگی‌های معین منبع فشار هستند و نهایتاً عکس‌العمل‌هایی معین را در ارتباط با آن بیان می‌کنند

1- Value-added perspective

2- Strain Theory

3 - Determinant

4- Structural condusiveness

5- Structural strain

6-Growth and spread of a generalized belief

(اسملسر، ۱۹۶۵: ۱۶). چهارم؛ عوامل برانگیزاننده^۱، شتاب‌دهنده، حوادث یا رویدادهایی که در واقع موجب می‌شوند کسانی که در جنبش شرکت می‌کنند مستقیماً وارد عمل شوند و به‌صورت یک رویداد خاص می‌توانند باعث شتابزایی، عینیت‌بخشی و نمایانی یک جنبش گردند (گیدنز، ۱۳۸۵: ۶۸۲). پنجم؛ بسیج شرکت‌کنندگان برای اقدام^۲ که منظور از آن تشکل مردم و یافتن سازمان اولیه است. در این‌جا بسیج مردم و رفتار رهبران اهمیت فوق‌العاده‌ای دارد (اسملسر، ۱۹۶۵: ۱۶). ششم؛ عملکرد کنترل اجتماعی^۳ به‌طوری که در مرحله نهایی، چگونگی هدایت و کنترل جامعه، عامل تعیین‌کننده در به راه افتادن و تداوم یا تداوم نداشتن جنبش به‌شمار می‌رود (محمدی، ۱۳۸۶: ۱۳۹). مطالعه کنترل اجتماعی، مطالعه آن تعیین‌کننده‌هایی^۴ است که در مسیر عمل انباشت و تراکم تعیین‌کننده‌های ذکر شده مانع ایجاد کرده و در آن اختلال پدید می‌آورند یا این‌که آن را منحرف و دچار کجی می‌کنند (اسملسر، ۱۹۶۵: ۱۷).

روش‌شناسی

تحقیق حاضر از نوع تحقیق پس‌رویدادی یا ثانویه محسوب می‌شود که در آن داده‌ها از قبل می‌باشند. روش تحقیق به‌کار رفته در این مطالعه، پژوهش تاریخی و به‌عبارتی بهتر جامعه‌شناسی تاریخی است که در آن از تکنیک اسنادی استفاده می‌شود. با تأسی بر این روش، نویسندگان به دنبال تاریخ‌نگاری نبوده، بلکه در پی سرنخ‌هایی از گذشته، برای تبیین عوامل مؤثر در بروز وقایع رخ داده در گذشته و شناخت بهتر رویدادهای زمان حال هستند (سرمد و دیگران، ۱۳۸۶: ۱۲۳-۱۲۲). با توجه به روش تحقیق، داده‌های این پژوهش تاریخی و غالباً کیفی خواهد بود. این داده‌ها شرح و توصیف کردار کارگران و عاملین اجتماعی و یا حداکثر گروه‌های اجتماعی است. در فرایند تجزیه و تحلیل داده‌های این پژوهش، با امان نظر به روش استقرایی و قیاسی، ابتدا با پالایش و زدودن اضافات موجود در داده‌ها، دست به تلخیص آن‌ها زدیم. در مرحله بعد با نظم و سازمان دادن داده‌ها در یک هیأت کلی و ساختار قابل درک، به عرضه داده‌ها پرداختیم به‌گونه‌ای که می‌توان با سهولت بیشتر به واقعیت حاصل از داده‌ها پی‌برد و درنهایت براساس چارچوب نظری و اهداف تحقیق، نتیجه‌گیری‌های مستندی از آن‌ها به‌عمل آورد. برای این‌که تحقیق از روائی و پایانی لازم برخوردار باشد، سعی شده از منابع دست اول بیشتر استفاده گردد و در عین حال داده‌های حاصل از این منابع با دیگر داده‌ها تطبیق داده شود.

تبیین داده‌ها و ارائه یافته‌ها

الف- شرح وقایع جنبش مشروطیت

از اواخر ذیحجه ۱۳۲۲ ه.ق / ۱۲۸۳ ه.ش کوشش مصممی در کار بود که آشوبی علیه مسیو نوز به‌عنوان وزیر گمرکات ایران و دستگاه بلژیکی برپا شود. روحانیون در این قضیه مصر بودند. موضوع

1- Precipitating Factor
2- Mobilization of participants for action
3- The operation of social control
4- Counter-determinants

انتشار عکس نوز در لباس روحانی نیز مستمسکی برای آشوب شده بود (آدمیت، ۱۳۵۵: ۱۵۲-۱۵۱). تجار از اقدامات مسیو نوز بلژیکی ناراضی بودند. آن‌ها پس از آن که از شکایت خود پاسخی نگرفتند، نوزدهم ماه صفر ۱۳۲۳ ه.ق/ ۱۲۸۴ ه.ش به زوایه مقدسه حضرت عبدالعظیم پناهنده شدند. این اقدام تجار با اطلاع قبلی آقای بهبهانی صورت گرفته بود. محمدعلی میرزا به‌عنوان نایب‌السلطنه واسطه شد و تجار به بست‌نشینی خود پایان دادند (کرمانی، ۱۳۷۱: ۲۱۸-۲۲۰). چندی سپری شد تا این که به‌واسطه جنگ روس و ژاپن، قیمت قند روسی افزایش یافت. علاءالدوله حاکم تهران، چهاردهم شوال ۱۳۲۳ ه.ق/ ۱۲۸۴ ه.ش تجار قند را احضار کرده و بنای تشدد گذاشت که چرا قند گران شده است؟ (تقی‌زاده، ۱۳۷۹: ۱۴۵). علاءالدوله از آن‌ها به زور خواست تا قیمت قند را پایین آورند. تجار زیر بار نرفتند و علاءالدوله دستور داد تعدادی از آن‌ها را چوب زنند. در این هنگام بازاریان مشغول بستن مغازه‌ها بودند (کسروی، ۱۳۸۸: ۷۳-۷۲). از روز ۱۶ شوال ۱۳۲۳ ه.ق/ ۲۲ آذر ۱۲۸۴ ه.ش علما شامل بر بهبهانی، طباطبائی، شیخ مرتضی، صدرالعماء، سیدجمال‌الدین، آقا میرزا مصطفی، آقا شیخ محمد صادق کاشانی و آقا شیخ محمدرضای قمی در معیت خانواده‌هایشان به حرم عبدالعظیم رفتند و در آن‌جا پناهنده شدند. طلاب و دیگر اقدار مردم به آن‌ها پیوستند و هزینه آنان را عمدتاً بازار برعهده گرفت (کسروی، ۱۳۸۸: ۷۸-۷۹). اقدامات عین‌الدوله برای بیرون کشیدن علما از بست و فشار وی بر بازاریان، نتیجه‌ای نداشت.

بست‌نشینیان در مراحل اولیه، مطالبات خود را از شاه در هفت عنوان اعلام داشتند که تأسیس عدالتخانه در تمام نقاط کشور، عزل مسیونوز بلژیکی، عزل علاءالدوله و حاکم کردن قوانین اسلامی بر همه ملت ایران مهم‌ترین آن‌ها بود (کسروی، ۱۳۸۸: ۸۳-۸۲). درخواست پناهندگان از طریق سفیر کشور عثمانی به شاه رسید و او تقاضاهایشان را پذیرفت. کوچندگان پس از یک‌ماه، در کمال احترام به شهر بازگشتند. علی‌رغم خوش‌آمدگویی گرم شاه به سران نهضت، عین‌الدوله درصدد نادیده گرفتن توافقات برآمد (آدمیت، ۱۳۵۵: ۱۶۴). او از میان درخواست‌های علما تنها علاءالدوله را از حکمرانی تهران برکنار کرد. او همچنین تلاش نمود رهبران انقلاب را راضی کند تا اصلاحات را پیگیری ننمایند (کرمانی، ۱۳۷۱: ۳۲۷-۳۲۸). بهبهانی و طباطبائی تصمیم گرفتند برای گرم نگهداشتن تنور انقلاب برای مردم سخنرانی نمایند. هریک از آن‌ها اهداف انقلاب را در دو شب متفاوت در هفته و در دو مسجد برای مردم تشریح می‌نمودند (کرمانی، ۱۳۷۱: ۳۴۵). عین‌الدوله هم بر شدت اقدامات خود می‌افزود و حکومت نظامی را در شهر برقرار کرده و جاسوس‌های خود را همه‌جا پراکنده بود (تقی‌زاده، ۱۳۷۹: ۱۶۰). در این شرایط اتفاق جدیدی رخ داد. ۱۸ جمادی‌الاولی ۱۳۲۴ ه.ق/ ۱۲۸۵ ه.ش در جریان دستگیری شیخ محمد واعظ (سلطان‌الواعظین)، طلبه‌ها مانع شدند و در نتیجه تیراندازی فرمانده دسته سربازان، سید عبدالحمید نامی از طلبه‌ها کشته شد. بازار و مدارس بسته شد و مردم و علما در مسجد جامع جمع شدند. علما به شور نشستند و تصمیم گرفتند تا خواست خود را مبنی بر برپا شدن عدالتخانه از پیش نبرند، از مسجد خارج نگردند (کرمانی، ۱۳۷۱: ۴۰۶-۴۰۳). جنازه سید را در همان‌جا دفن کردند (تقی‌زاده، ۱۳۷۹: ۱۶۱). عین‌الدوله یکی دو روز آب و غذا را بر آن‌ها بست (کسروی، ۱۳۸۸: ۱۱۵). بست‌نشینیان به‌همراه خانواده

به قصد عراق حرکت نمودند، اما در بین راه تصمیم گرفتند به قم بروند و در راه، دیگر مجتهدین سرشناس از جمله شیخ فضل‌اله نوری به آن‌ها پیوستند. تعداد افراد این کاروان وقتی روز سی‌ام تیرماه ۱۲۸۵ ه.ش به قم رسید قریب هزار نفر بود (کرمانی، ۱۳۷۱: ۴۱۴-۴۱۲).

مردم به تظاهرات خود در تهران ادامه دادند. اغلب زنان در این مخالفت‌ها شرکت کرده و از دولت می‌خواستند تا با انجام اصلاحات موردنظر، علمای آنان را به تهران بازگرداند (کسروی، ۱۳۸۸: ۱۲۵-۱۲۴). بعد از کسب اجازه از آیت‌اله بهبهانی دو روز بعد از مهاجرت علما به قم، تجار در سفارت بریتانیا بست نشستند (کرمانی، ۱۳۷۱: ۴۳۳-۴۳۱). ظرف دوازده روز بیش از ۱۳۰۰۰ نفر در سفارت جمع شدند. بازاریان هزینه بست‌نشینان را می‌پرداختند. مظفرالدین شاه بالاخره با درخواست مردم موافقت نمود (کسروی، ۱۳۸۸: ۱۲۷-۱۲۸). او عین‌الدوله را عزل کرد و افرادی را به قم فرستاد که علماء را برگرداند (تقی‌زاده، ۱۳۷۹: ۱۶۲). شاه در روز ۱۴ مرداد سال ۱۲۸۵ ه.ش / ۱۴ جمادی‌الثانی ۱۳۲۴ ه.ق فرمان مشروطیت را امضا نمود و در روز ۱۶ مرداد همان سال در تکمیل آن، فرمان دومی را صادر کرد. اولین قانون انتخابات نوشته شد و در اواخر شهریور ۱۲۸۵ ه.ش انتخابات مجلس در تهران برگزار گردید.

ب- اوضاع سیاسی و اقتصادی ایران در آستانه وقوع جنبش مشروطیت

مهمترین و اساسی‌ترین ویژگی ساختار قدرت سیاسی قاجاریه، اقتدار سلطانی و مطلق‌گرایی سیاسی (استبداد مطلقه) بود. علاوه بر این، ساختار قدرت سیاسی سلطنت قاجاریه همچون منظومه‌ای بود که شاه در هسته مرکزی و عناصر دیگر نظیر علما، دیوان‌سالاری و روابط خارجی در پیرامون جای گرفته بودند. از آنجایی که شاه توزیع‌کننده مراتب بعدی قدرت بوده، عزل و نصب عمال حکومتی طبق فرمان او انجام می‌شد و دستورالعمل ولایات و فرمان‌های مقاطعه گمرک و اجارات به صحنه او بوده و در ساختار قدرت سیاسی قاجاریه، شاه، نقش محوری برعهده داشته است (کریمی و حسینی، ۱۳۷۵: ۶۹-۶۷). درباریان، حکومت را به معنی دستگاهی که خدمتگزار مردم باشد، نمی‌شناختند و برای خود مسؤولیتی قایل نبودند. بلکه همه چیز را برای تأمین منافع خود می‌خواستند. کارشان بله قربان گفتن و چابلوسی بود و تلقین این که رشته فکر و تدبیر همایونی با الهامات غیبیه پیوسته و وی مشعل جهان‌افروز و عقل جهان‌نما می‌باشد. حکام با دادن پیشکش‌های سنگین، حکومت شهرها و ولایات را به‌دست می‌گرفتند، شاهزادگان و امرا برای گرفتن املاک، اموال و غارت مردم، از شاه و صدر اعظم اجازه داشتند (رئیس‌نیا، ۱۳۵۲: ۲۹ و ۴۱). افراد لشگری به‌جای آن که حافظ امنیت و نگهبان حقوق مردم باشند، بالای جان آن‌ها بودند.

همزمان با عهد ناصری، ایران در مدار جهان سرمایه‌داری جدید غرب و مدنیت ناشی از آن قرار گرفت. از این تاریخ به بعد، قدرت‌های برتر اروپا، نقشی مهم و دیرپا در ایران به‌دست آوردند (اکبری، ۱۳۸۲: ۹۰). ساده‌ترین راه برای تأمین ولخرجی‌های حاکمان قاجار در دوره ناصری و مظفری، همانا تشدید مالیات، فروش منصب‌ها و گرایش بیشتر به قرض از بیگانگان بوده است که به‌دنبال آن سلطه بیگانگان در حوزه‌های سیاسی و اقتصادی کشورمان افزایش می‌یافته است (آبادیان، ۱۳۷۴: ۴۷).

در جریان سومین سفر ناصرالدین شاه به اروپا بود که امتیاز توتون و تنباکوی ایران به جرالد تالبوت واگذار گردید. در سال ۱۸۹۲م حکومت ناصرالدین شاه برای پرداخت غرامت شرکت بریتانیایی تنباکو، از بانک شاهنشاهی (انگلیسی‌ها) قرض کرد و درآمد گمرکات جنوب و سواحل خلیج فارس را ودیعه‌ی این وام قرار داد. پس از ترور ناصرالدین شاه، هزینه تاج‌گذاری مظفرالدین شاه از محل اخذ وام از بانک شاهنشاهی تأمین گردید (امین‌الدوله، ۱۳۵۴: ۲۲۲). مظفرالدین شاه مجبور شد حرمسرای پدر را مرخص کند؛ به هر کدام مبلغی بپردازد و البته برای برخی از آنان مستمری قابل توجهی مقرر کرد (رئیس‌نیا، ۱۳۵۲: ۴۲).

اخذ وام‌های متعدد از بانک‌های انگلیس و روس، تنظیم معاهدات تلگرافی ایران و انگلیس، اعطای مجوز تأسیس بانک به بیگانگان، اعطای امتیاز کشتیرانی در رود کارون به برادران لینچ، موافقت با امتیاز صید ماهی در دریای خزر و امتیاز تأسیس بیمه و امور حمل و نقل برای روس‌ها، دادن امتیاز حفاریات تاریخی به فرانسوی‌ها، امتیاز استخراج نفت به دارسی انگلیسی و موارد متعدد از این دست، سلسله اقداماتی است که در کارنامه اقتصادی قاجار به چشم می‌خورد (رضوانی، ۱۳۵۲: ۵۴-۵۳).

ب- ماهیت جنبش مشروطیت

در تفسیرهای متعارف، سالیان دراز بر نقش اندیشه‌ها خاصه مفاهیم غربی همچون مشروطه‌خواهی، قانون اساسی و ناسیونالیسم در جنبش مشروطیت تأکید شده است. در دیدگاه مذکور، نقش روشنفکران در جنبش مشروطیت برجسته شده است (فوران، ۱۳۸۷: ۲۷۱). در این میان، مارکسیست‌های اصول‌گرا و برخی نویسندگان روس، جنبش مشروطیت ایران را از لحاظ ماهیت یک انقلاب بورژوازی قلمداد می‌کنند که در صورت پیروزی و تحکیم آن، نمی‌توانست غیر از آزادی‌های بورژوازی چیزی برای ملت به ارمغان آورد (پاولویچ و دیگران، ۱۳۳۰: ۴). آدمیت، نهضت مشروطیت ایران را از نوع حرکت‌های اجتماعی طبقات شهرنشین می‌داند (آدمیت، ۱۳۵۵: ۱۴۷). برخی دیگر به‌نوعی بر وارداتی بودن مشروطه تأکید نموده و آن را ساخته و پرداخته دست انگلیسی‌ها قلمداد می‌کنند (تقی‌زاده، ۱۳۴۹: ۳۴۰). البته نباید انکار کرد که در آن زمان در مقابل حمایتی که حکام روسی از قدرت استبداد ایران می‌کردند، انگلیسی‌ها که به‌جز اخراج روس‌ها از دربار و دستگاه حاکمه ایران آرزویی نداشتند؛ برای نیل به اهداف خود علناً از آزادی‌خواهان حمایت نمودند، لیکن به صرف این حمایت نمی‌توان نتیجه گرفت که مشروطیت ایران در کارخانه انگلیسی‌ها ساخته شده و مشروطه‌خواهان ایرانی در مکتب انگلیس تربیت شده‌اند (رائین، ۱۳۵۵: ۸۹). یکی دیگر از واقعیات موجود در نهضت مشروطه، برخلاف نهضت تنباکو، آن است که جهت‌گیری جنبش مشروطه تا آن‌جا که مربوط به روحیه طبقه تحصیل‌کرده و اثرات ناشی از ترویج غرب‌گرایی است، بیشتر ضد استبدادی است تا ضد استعماری. این اندیشه و تفکر که پیروی از غرب را در رأس برنامه‌های خود قرار داده بود و ایرانی به مانند کشورهای غربی را می‌طلبد، نمی‌توانست مشخصه ضد غربی روشنی داشته باشد؛ آن هم زمانی که در آغاز راه بود و به‌شدت از جذابیت‌های غرب حمایت و پشتیبانی می‌کرد.

تا آن‌جا که آثار منورالفکران در مشروطه نشان می‌دهد، هیچ نوع خصلت ضداستعماری در آن وجود ندارد (جعفریان، ۱۳۷۸: ۳۷-۴۰).

ج- علل وقوع جنبش مشروطیت

عهد ناصری و مظفری با تشدید رقابت‌های استعماری بیگانگان - خاصه روس‌ها و انگلیسی‌ها - در ایران مقارن بود. از طرفی، جهالت هیأت حاکم وقت و خیانت‌ورزی‌هایشان رقبا را در رسیدن به مقاصد شوم خود یاری می‌کرد. اغلب سیاستمداران، یا طرفدار انگلستان بودند و یا طرفدار روسیه (رئیس‌نیا، ۱۳۵۲: ۲۶-۲۷). وجود کشورهای استعمارگر روس و انگلیس در شمال و جنوب کشور، ایران را به صورت یک کشور نیمه مستعمره درآورده بود. این وضعیت زمانی پدید آمد که این دو کشور استعماری در حوزه‌های نفوذ اقتصادی و سیاسی خود در ایران رو در روی هم قرار گرفتند (آژند، ۱۳۶۷: ۴۶). به طور کلی اعطای امتیازات و از آن جمله امتیازنامه‌ی تنباکو از آن حیث که باعث گشوده شدن راه تسلط کفار بر امور مسلمانان می‌گردید، مورد مخالفت علما واقع شد (آبادیان، ۱۳۷۴: ۴۸). در عهد مظفری، مظفرالدین شاه و صدراعظم او امین‌السلطان کاملاً تابع روس‌ها بودند. محمد علی میرزای ولیعهد هم مسخر روسیه بود (تقی‌زاده، ۱۳۷۹: ۵۱). مغز متفکر او در تبریز شاپشال روسی بود که به او زبان روسی می‌آموخت و نقطه اتکا او لیاخوف روسی بود که در تهران فرماندهی قزاق را برعهده داشت (رضوانی، ۱۳۵۲: ۱۳۶).

برخی صحنه‌های رویارویی علما با حاکمیت و به نمایش گذاشتن قدرت بسیج توده از سوی این گروه، در آستانه جنبش مشهود بود. زمانی که عین‌الدوله صدراعظم مظفرالدین شاه برای اعمال قدرت دولت بر علما در مهرماه ۱۲۸۲ ه.ش / رجب ۱۳۲۱ ه.ق در تهران دستور بازداشت و چوب زدن ۱۴ طلبه را به علت درگیری بین دو گروه از آن‌ها صادر کرد؛ علما و مردم انزجار خود را از این حرکت دولت در سخنرانی‌ها و یا با بستن بازار در برخی شهرها نشان دادند (کرمانی، ۱۳۷۱: ۱۳۸-۱۳۲). اعتراض علما در ماجرای به فلک بسته شدن یک مجتهد به نام حاجی میرزا محمدرضا در کرمان، منجر به تغییر حاکم کرمان در آبان ۱۲۸۴ ه.ش گردید (کرمانی، ۱۳۷۱: ۲۳۸-۲۵۷). داستان دیگری که نمایش تازه‌ای از قدرت بسیج توده توسط علما را به منصفی ظهور رساند، ماجرای ویران کردن ساختمان نیمه‌کاره بانک استقراضی روس بود. شکست‌های سختی که جنگ‌های ایران و روس نصیب سپاهیان ایران گردید، عباس میرزا و درباریان بیدار دل او را متوجه عقب‌ماندگی و ناتوانی مملکت نمود و آنان را وادار کرد که درصدد اخذ تمدن اروپایی برآیند (رضوانی، ۱۳۵۲: ۸۱ و ۸۸). علاوه بر آن، جامعه ایران و به‌ویژه متفکران آن از انقلاب کبیر فرانسه و نتایج آن متأثر شدند (ملک‌زاده، ۱۳۷۳: ۱۱۰). همچنین جنگ روس و ژاپن سبب انتباه عمومی و هیجان در مردم ایران گردید (تقی‌زاده، ۱۳۷۹: ۱۴۴). انقلاب روسیه در زندگی مردم آسیا همان نقشی را بازی کرد که انقلاب کبیر فرانسه در زندگی کشورهای اروپایی بازی کرده بود (پاولویچ و دیگران، ۱۳۳۰: ۲۳). همچنین ایرانیانی که برای کار در معادن و کارخانجات قفقاز، در خارج از

کشور به سر می‌بردند، به قوانین و آداب و رسوم ندیده و نشنیده‌ای برخوردند و در نتیجه، آن‌ها با اصول اداره‌ی جدید، افکار نو و فرهنگ و تمدن تازه‌ای آشنا شدند.

در این مقطع متفکران بزرگی پا به عرصه گذاشتند. سید جمال‌الدین اسدآبادی با محور قرار دادن مذهب و اتحاد اسلام به نشر اندیشه‌های آزادی‌خواهانه پرداخت (رضوانی، ۱۳۵۲: ۱۷). افکار و نوشته‌های شیخ هادی نجم‌آبادی که از علمای آزادی‌خواه و عقل‌گرا بود؛ به‌ویژه در زمینه مبارزه با استبداد قاجاری بر بسیاری تأثیرگذار بود که بعداً در جنبش مشروطیت ایفای نقش کردند. میرزا ملکم‌خان ناظم‌الدوله، به‌لحاظ زمینه‌سازی فکری مشروطیت و انتقال مفاهیم تازه غربی از قبیل اومانیسم، دموکراسی، پارلمنتاریسم و قانون‌گرایی در ایران شهرت یافت. میرزا عبدالرحیم طالب‌اف از بازرگانان روشنفکر ایرانی بود که زندگی بیش از نیم قرن در قفقاز و روسیه، اندیشه‌هایش را پخته کرد. تبیین مفاهیم نو از واژه‌هایی چون وطن، ملت، دولت و ناشی دانستن قدرت حکومت از ملت مبین آن بود که طالب‌اف تا چه میزان به مفهوم سکولاریستی مشروطه توجه داشت (صلاح، ۱۳۸۵: ۳۵-۵۰).

با این اوصاف می‌توان گفت که در وقوع جنبش مشروطیت دو دسته علل دخیل بوده‌اند: علل غیر معرفتی و علل معرفتی. علل غیر معرفتی خود شامل دو دسته علل داخلی و خارجی می‌شود. ترقیات و پیشرفت‌های صنعتی جوامع غربی، وقایع دولت‌های مقتدر همسایه ایران یعنی روس و عثمانی، ورود بسیاری از مظاهر تمدن اروپا به کشور در عهد ناصری به‌ویژه دوران صدارت امیرکبیر، انقلاب سال ۱۹۰۵م روسیه و مهاجرت بازرگانان و کارگران ایرانی برای تجارت و کار به منطقه قفقاز از اهم علل غیرمعرفتی خارجی بودند که منجر به آگاهی ایرانیان نسبت به عقب‌ماندگی تاریخی‌شان شد.

فساد در سیستم اداری، سیاسی و مدیریتی کشور از طریق حراج امتیازات مملکتی و تمامی مناصب و مشاغل، نقش و عاظ برجسته من‌جمله سید جمال‌الدین اصفهانی در تحریک، بیداری و تشویق مردم بر ضدیت با استبداد با بیان مؤثر و از طریق منابر و مناسبت‌ها، تصرف قبرستانی در تهران توسط بانک استقراضی روس که به جریحه‌دار شدن احساسات دینی مردم منجر شده بود، دستاوردهای نهضت تنباکو به‌عنوان تمرینی برای اتحاد و همبستگی مردم، تجار و علما علیه استبداد داخلی و استعمار خارجی، فقدان عدالت و امنیت جانی و مالی و تمسک حاکمیت به اتهاماتی چون بابی و بهایی برای از بین بردن عناصر آگاه، بی‌ثباتی موجود در ساختارهای اجتماعی، سیاسی، اقتصادی عصر قاجار، کشته شدن ناصرالدین شاه به‌دست میرزا رضای کرمانی، مسأله مسیو نوز بلژیکی، تشدید تقابل دولت با علما در آستانه مشروطیت، انتشار جراید، فضای نسبتاً باز سیاسی عهد مظفری، سیاست روس و انگلیس در ایران، استقراض خارجی و اعطای امتیازات به بیگانگان از جمله علل غیر معرفتی داخلی وقوع جنبش مشروطیت دانست. این دو جنبش که یکی ماهیتی دینی و دیگری ماهیتی ضد استعماری داشت، ثابت کردند که قدرت مذهب فوق قدرت شاهی است و مذهب در صورتی که از شکل منفعل و تخدیری خود خارج شده، شکلی فعال و پویا یابد،

بسیار خطرناک خواهد بود. دست آخر این‌که؛ اندیشه‌های روشنفکران و متفکران دینی نیز به‌عنوان مهمترین علل معرفتی وقوع جنبش محسوب می‌شوند.

د- پیامدها و نتایج جنبش مشروطیت ایران

ما در جنبش مشروطه با دو نوع پیامد مثبت و پیامد منفی مواجه هستیم. اولین پیامد مثبت مشروطه در ایران برقراری مجلس و تدوین قانون اساسی بود. لیکن این مجلس عملاً آن‌گونه که می‌بایست محل اثر واقع نشد. در حوزه قانون و قانون‌مداری نیز تلاش بر این بود تا قوانین شرعی جایگزین شوند، لیکن نه‌تنها امور بر مدار قانون قرار نگرفت، بلکه این امر، منشاء اختلافات گوناگون گردید. این جنبش اثر عمیق در وضع اجتماعی و طبقاتی مردم ایران بوجود نیاورد و بر اثر آن شرایط اقتصادی و حتی اجتماعی مردم تغییری پیدا نکرد. جنبش مشروطیت در ترکیب و ساختار طبقه حاکم نیز دگرگونی بسیار ناچیزی از خود به جای گذاشت. محمدعلی شاه حتی حاضر نشد نمایندگان مجلس را در حدی که به مراسم تاج‌گذاری خود دعوت نماید، به رسمیت بشناسد. او پس از سوء قصدی که به جان وی شد، به این بهانه توانست با کمک روس‌ها در دوم تیر ۱۲۸۷ ه.ش یعنی قریب به دو سال پس از صدور فرمان مشروطیت، مجلس را به توپ ببندد و اساس مشروطیت را براندازد.

از پیامدهای دیگر جنبش می‌توان به بروز انقلاب در حوزه مفاهیم جدید با رواج مفاهیمی چون مشروطه، مشروطه مشروعه، عدالتخانه، قانون، آزادی و... اشاره نمود چراکه تا آن هنگام این نوع مفاهیم در ادبیات ایرانیان رواج نیافته بود. ظهور احزاب سیاسی در مجلس دوم برای اولین بار در ایران، ازدیاد جراید و نشریات و به انزوا کشیده شدن روحانیت از دیگر پیامدهای مشروطه بودند. هرچند که روحانیت در جریان مشروطیت به انزوا کشیده شد، لیکن فرصتی پیدا کرد که در لابه‌لای متون فقه شیعی به‌دنبال جمع‌آوری مستندات در باب تدوین اندیشه سیاسی شیعه باشد. از دیگر پیامدهای میمون جنبش مشروطیت ایران این بود که با به چالش کشیدن باورهای سنتی، زنان را به هویت جنسیتی خود آگاه ساخت و این نیمه‌ی فراموش شده را به عرصه‌های مختلف اجتماعی و فرهنگی کشاند.

پیروزی نهضت مشروطه در ایران کمک فراوانی به اشتعال آتش انقلاب در هندوستان بود و این موضوع باعث وحشت انگلستان شده، این دولت را وارد کرد که در دیپلماسی خود نسبت به نهضت آزادی‌خواهی ایران تجدیدنظر کند. سازش روس و انگلیس و عقد قرارداد معروف ۱۹۰۷م که طبق آن ایران به سه منطقه شمالی، بی‌طرف و جنوبی تقسیم شد، نتیجه همین تغییر دیپلماسی بود. در نتیجه این معاهده، کانون‌های انقلابی، یک‌جا زیر نفوذ روسیه قرار گرفت.

و- روند و چگونگی وقوع جنبش مشروطیت در ایران بر اساس نظریه فشار ساختاری اسملسر

برابر آن‌چه در باب اوضاع سیاسی و اقتصادی آستانه مشروطیت مطرح گردید، برخی شرایط و ویژگی‌ها بر هریک از این ساختارها حاکم بود. این شرایط ساختاری به‌حدی از آن رسیده بود که می‌توانست نوع خاصی از رفتار جمعی را در قالب جنبش اجتماعی تشویق نماید. در مرحله دوم، شرایط مساعد ساختاری آستانه جنبش مشروطیت، در هر صورت به فشار ساختاری تبدیل گردید. این فشار

به‌طور عمده در دو حوزه اقتصادی و سیاسی قابل ارزیابی است. بر همین اساس فقر و سختی گذران زندگی به‌ویژه در روستاها، فاصله طبقاتی حاکم بر جامعه، ستمگری بی‌حد و حصر حاکمان، عیاشی و حیف و میل سرمایه عمومی توسط حاکمیت، بی‌عدالتی، فقدان قانون و امنیت عمومی، نبود امنیت سرمایه‌گذاری، سلطه روزافزون بیگانگان بر حوزه‌های اقتصادی و سیاسی کشور و بحران هویت همگی شاکله فشار ساختاری را در این دوره تشکیل می‌دهند. این فشارها توانست در چهارچوب ارزش‌ها و هنجارها، در راستای وقوع یک رفتار جمعی تأثیرگذار باشد. بررسی روند تکوین جنبش مشروطیت گویای تشکیل باورهای همگانی برای برون‌رفت از فشارهای ساختاری مورد اشاره نزد گروه‌های اجتماعی فعال و درگیر در جنبش است. به‌گونه‌ای که علما، بازرگانان و روشنفکران در ارتباط با وجود مسائل مختلف در جامعه به شناختی دست یافته بودند که حاوی نکات مشترک فراوانی بود. آن‌ها در مرحله سوم به موضع‌گیری در برابر این مسائل پرداخته و راه‌حل ارائه کردند. در مرحله چهارم، مجموعه‌ای از رویدادها به‌عنوان عامل شتاب‌دهنده و برانگیزاننده، همچون کبریتی بر انبار باروت عمل کرد. اولین این عامل‌ها نهضت توتون و تنباکو است که طی آن، توده مردم، علما و بازرگانان به خودباوری و خودآگاهی رسیده، امکان عقب‌نشاندن دستگاه زورمدار حاکم را تجربه کردند. پس از آن ماجرای مسیونوز بلژیکی و اقدامات وی به ضرر تجار و خاصه توهین به علما با درآمدن به کسوت روحانیت، به‌عنوان دومین عامل شتاب‌زا قابل ارزیابی است. دستگیری و تبعید چهارده تن از طلاب با پاهای بسته به زنجیر توسط عین‌الدوله، در کنار به چوب بستن تجار مشهور قند و قند و قتل طلبه‌ای به‌نام سید عبدالحمید، همگی گویای تجمیع عوامل شتاب‌زا برای به حرکت درآوردن جنبش به مرحله بعد بودند. در قدم پنجم، ما شاهد شکل‌گیری رهبری سازمان‌یافته و بسیج‌گر هستیم که در تشکیل باورهای جمعی و تأویل آن حوادث شتاب‌زا به ریشه‌های اصلی بحران‌ها و فشارهای ساختی، نقش اصلی را برعهده داشتند. رهبری اصلی جنبش مشروطه عمدتاً برعهده دو طیف متفاوت یعنی روشنفکران و علما بود.

عملکرد حاکمیت در قالب کنترل اجتماعی نیز، عملاً به نتیجه‌ای نینجامید و در کل، مرحله نهایی (ششم) جنبش را رقم زد. تبعید و گرفتار نمودن افراد دخیل در بیداری مردم و مرتبط با علما و اعزام عناصری همچون میرزا آقا اصفهانی، میرزا حسن رشیدی و مجدالاسلام کرمانی به اتهام بابی و لامذهب به تبعیدگاه، ارتقای درجه و تشویق ضارب سید عبدالحمید، برخورد و ایجاد ناامنی نزد تجار، انتشار نظامنامه عدلیه و تظاهر به تأسیس عدالتخانه، از جمله این اقدامات بودند (کرمانی، ۱۳۷۱: ۴۰۲ و ۴۲۷ و ۴۳۵). عین‌الدوله علاوه براین، مانع از رسیدن اخبار وقایع جنبش و مکتوبات رهبران آن به مظفرالدین شاه می‌شد. این نوع اقدامات صدراعظم در کنار ارتباطاتی که با رهبران جنبش برای مایوس کردن آن‌ها از پیگیری مطالبات جنبش داشت، هیچ‌کدام میسر نیفتاد. فقدان اراده سرکوب نزد مظفرالدین شاه و وضعیت خاص جسمی و اخلاقی وی، همچنین نقل قول‌هایی که از علایق باطنی او به اعطای مشروطه و سامان دادن عدالتخانه حکایت دارد، همگی نقش مضاعفی در به ثمر نرسیدن اقدامات حاکمیت در سرکوب جنبش داشت.

بحث و نتیجه‌گیری

جنبش مشروطیت ایران، نمونه‌ای است از جنبش‌ها و انقلابات جدید که برای فهم درست و عمیق آن، علاوه بر شناخت علل وقوع آن، لازم است درک درستی از ماهیت جنبش‌ها و انقلابات تازه داشته باشیم. آنچه همه نظریه‌پردازان در باب ماهیت جنبش‌ها و انقلابات نوین و علل وقوع آن‌ها متحدالقول‌اند، ماهیت و بستر دیالکتیک آن است. این نوع حرکت‌ها در مفهوم جدید آن حاصل تضاد فرهنگی و روانی بوده است و جنبش مشروطیت از این قاعده مستثنی نیست. ایرانی نیز بالطبع در عصر قاجار با از سر گذراندن تجربه‌های تلخ داخلی و خارجی در موقعیتی گرفتار می‌آید که جنبش را تنها راه برون‌رفت از برزخ فرهنگی، هویتی و روانی خود می‌پندارد. علاوه بر این، می‌توان گفت جنبش مشروطیت بیشتر جنبه ایدئولوژیک و آرمانی داشته تا جنبه عمل‌گرایانه. جنبه آرمانی آن درحقیقت تغییر نظام سیاسی به مفهوم محدود کردن قدرت مطلقه بود، لیکن در ارتباط با حوزه‌های مختلف، برنامه مدونی نداشت. این جنبش به‌دنبال تأثیر مدرنیته در کشورهای مشرق زمین شکل گرفت، به‌گونه‌ای که عمده تأثیر مدرنیته در کشورهای شرقی همانا تغییر نظام‌های سیاسی آن‌ها از نوع نظام‌های مطلقه به نظام سیاسی مطلقه بر ملت بوده است. در کل می‌توان گفت جنبش مشروطیت به لحاظ ماهیت، برآیند شرایط اجتماعی، سیاسی و اقتصادی جامعه ایرانی و مطالبات مطرح شده در آن دوره بوده که در راستای نفوذ اندیشه مدرنیته و با رویکردی ضد استبدادی مورد پیگیری قرار گرفته بود. البته حمایت انگلیسی‌ها از مشروطیت ایران و میانجی‌واقع شدن میان معترضین و دربار، با هدف تعدیل اندیشه‌های انقلابی و جایگزین کردن مشروطه‌خواهی به‌جای عدالت‌خواهی و اتحاد اسلام، در ماهیت این جنبش بی‌تأثیر نبوده است. در کل، زمینه اجتماعی، اقتصادی و سیاسی جامعه ایران در آستانه جنبش مملو از بحران‌ها و نابسامانی‌هایی بود که نظام سیاسی موجود به‌دلیل ناکارآمدی توان خروج از این اوضاع را نداشت. بنابراین می‌توان گفت که این جنبش به رهبری علما و با روشنگری عناصر فکری جنبش، در مسیر برطرف کردن استبداد و نیل به پیشرفت و ترقی رشد یافته بود.

با امعان نظر به تئوری فشار ساختاری اسملسر، می‌توان گفت که جنبش مشروطیت ایران از حیث طبقه‌بندی جنبش‌ها توسط اسملسر، یک جنبش اجتماعی نشأت گرفته از هنجارها بوده و رویکرد اصلاح‌طلبانه داشته است. این جنبش در واقع نوعی رفتار جمعی بوده که از التهاب ساختی اجتماعی نشأت گرفته، مردم و دیگر عوامل دخیل در آن را در جهت تغییر نظم (هنجار) موجود سوق داده بود.

تحلیل جامعه‌شناختی ماهیت، علل وقوع و پیامدهای جنبش مشروطیت ایران، ما را به این حقیقت رهنمون می‌سازد که سرنوشت این جنبش، سرنوشتی تراژیک بوده است. اوج سرشت تراژیک جنبش مشروطیت ختم شدن آن به ظهور استبداد رضاشاهی است.

فهرست منابع

الف- منابع فارسی

- آبادیان، ح. (۱۳۷۴). جنبش تنباکو: نگاهی به درون، مجموعه مقالات تاریخ معاصر ایران، کتاب هشتم. تهران: مؤسسه پژوهشی و مطالعات فرهنگی، ص ۴۳-۶۹.
- آدمیت، ف. (۱۳۵۵). ایدئولوژی نهضت مشروطیت ایران. تهران: انتشارات پیام، چاپ اول.
- آزند، ی. (۱۳۶۷). قیام تنباکو. تهران: کتاب‌های شکوفه.
- احمدی، ح.؛ منشادی، م. (۱۳۸۷). پیوستار تاریخی جنبش‌های اجتماعی - سیاسی معاصر ایران. فصلنامه سیاست، مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران، دوره ۳۸، شماره ۴، ص ۳۹-۵۴.
- اکبری، م. (۱۳۸۲). سیاحت‌نامه ابراهیم‌بیک، بیانیه‌ای علیه وضع موجود، در بررسی مبانی فکری و اجتماعی مشروطیت ایران. تهران: مؤسسه تحقیقات و توسعه علوم انسانی.
- امین‌الدوله، م. ع. (۱۳۵۴). خاطرات سیاسی. تهران: انتشارات امیرکبیر.
- بشیریه، ح. (۱۳۸۷). انقلاب و بسیج سیاسی. تهران: انتشارات دانشگاه تهران، چاپ هفتم.
- پاولویچ، م.؛ ایرانسکی، س.؛ و تریا، م. (۱۳۳۰). انقلاب مشروطیت ایران و ریشه‌های اجتماعی و اقتصادی آن. ترجمه: م. هوشیار. تهران: انتشارات رودکی.
- تقی‌زاده، ح.؛ زیر نظر: افشار، ا. (۱۳۴۹). مقالات تقی‌زاده، جلد دوم تحقیقات و نوشته‌های تاریخی. تهران: انتشارات بی‌نا.
- تقی‌زاده، ح.؛ به کوشش: علیزاده، ع. (۱۳۷۹). تاریخ انقلاب مشروطیت. تهران: انتشارات فردوس، چاپ اول.
- جعفریان، ر. (۱۳۷۸). بست‌نشینی مشروطه‌خواهان در سفارت انگلیس. تهران: مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران، چاپ دوم.
- رائین، ا. (۱۳۵۵). انجمن‌های سری در انقلاب مشروطیت. تهران: سازمان چاپ و انتشارات جاویدان.
- رئیس‌نیا، ر. (۱۳۵۲). زمینه‌های اقتصادی و اجتماعی انقلاب مشروطیت ایران. تبریز: انتشارات ابن سینا.
- رضوانی، م. ا. (۱۳۵۲). انقلاب مشروطیت ایران. تهران: انتشارات ابن سینا، چاپ دوم.
- سرمد، ز.؛ بازرگان، ع.؛ حجازی، ا. (۱۳۸۶). روش‌های تحقیق در علوم رفتاری. تهران: مؤسسه نشر آگه.
- صلاح، م. (۱۳۸۵). بررسی آراء تنی چند از نخبگان جنبش مشروطه‌خواهی در ایران. فصلنامه مطالعات تاریخی، شماره ۱۳، ص ۳۳-۵۷.
- عضدانلو، ح. (۱۳۸۶). آشنائی با مفاهیم اساسی جامعه‌شناسی. تهران: نشر نی، چاپ دوم.
- علمی، م. (۱۳۸۸). اندیشه مدرن، جامعه سنتی، آسیب‌شناسی اجتماعی ناکامی مشروطه مشروعه

- در ایران. چکیده مقالات چهارمین همایش مشروطه‌پژوهی دانشگاه آزاد اسلامی واحد تبریز، ص ۴۸-۴۹.
- فوران، ج. (۱۳۸۷). مقاومت شکننده (تاریخ تحولات اجتماعی ایران از صفویه تا سال‌های پس از انقلاب اسلامی). ترجمه: ا. تدین. تهران: انتشارات خدمات فرهنگی رسا.
- کرمانی، ن. (۱۳۷۱). تاریخ بیداری ایرانیان. تهران: انتشارات امیرکبیر، جلد ۳-۱، چاپ چهارم.
- کریمی زنجانی، م؛ و حسینی گلسفیدی، آ. (۱۳۷۵). نگاهی به ساختار قدرت سیاسی ایران در عصر قاجار (از ابتدا تا ظهور مشروطیت). فصلنامه ۱۵ خرداد، سال پنجم، شماره ۲۳، ص ۶۵-۹۲.
- کسروی، ا. (۱۳۸۸). تاریخ مشروطه ایران. تبریز: انتشارات آناس، چاپ اول.
- کوئن، ب. (۱۳۸۵). مبانی جامعه‌شناسی. ترجمه: غ، توسلی؛ ر، فاضل. تهران: انتشارات سمت، چاپ هفدهم.
- گولد، ج؛ کولب، و. (۱۳۷۶). فرهنگ علوم اجتماعی. ترجمه: جمعی از مترجمان. تهران: انتشارات مازیار.
- گیدنز، آ. (۱۳۸۵). جامعه‌شناسی. ترجمه: م، صبوری. تهران: نشر نی، چاپ پانزدهم.
- محمدی، ب. (۱۳۸۶). جامعه‌شناسی سیاسی. تهران: انتشارات دانشگاه پیام نور، چاپ نهم.
- معمار، ر. (۱۳۸۶). تحلیل جامعه‌شناختی از وقوع جنبش مشروطه در ایران با استفاده از نظریه فشار ساختاری اسملسر. مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی پژوهشکده امام خمینی (ره) و انقلاب اسلامی، سال ۱۵، شماره ۵۸-۵۹، ص ۱۹۱-۲۴۰.
- ملک‌زاده، م. (۱۳۷۳). تاریخ انقلاب مشروطیت ایران. تهران: انتشارات علمی، جلد اول و دوم.

ب- منابع انگلیسی

- Sociology: a Brief but Critical Introduction, UK: Published by 1999 (- Giddens , A. Macmillan Education , Second Edition , pp 87-91
- Schaefer, R., and Lamm, R. (2005) Sociology , USA: Mc Grow Pb., Fourth Edition, pp 601-630
- Smelser , N. (1965) Theory of Collective Behavior, New York: The Free Press, Third Printing , pp 13-2